

Od unicestwienia elit po całkowitą zagładę: Serbowie w Niezależnym Państwie Chorwackim w latach 1941–1942

Milan Koljanin

Streszczenie

Niezależne Państwo Chorwackie zostało utworzone po agresji nazistowskich Niemiec i faszystowskich Włoch na Królestwo Jugosławii. Zajmowało centralną część Jugosławii, a zatem obszar znacznie przekraczający tereny etnicznie chorwackie. I chociaż formalnie pozostawało w sferze wpływów faszystowskich Włoch, pod względem organizacji i polityki zagranicznej było mu zdecydowanie bliżej do narodowosocjalistycznej III Rzeszy.

Wewnętrzna organizacja państwa stanowiła przejaw akceptacji niemieckiej zasady ideologiczno-politycznej „krew i ziemia”, zgodnie z którą możliwa była germanizacja (a w przypadku Niezależnego Państwa Chorwackiego – chorwatyzacja) danego obszaru, ale nie zamieszkującej go ludności. Doprowadziło to w rezultacie do całkowitego zniszczenia narodowościowo, rasowo i religijnie niepożądanych grup ludności – głównie serbskiej, która stanowiła niemal jedną trzecią populacji kraju, a także Żydów i przeważającej części Romów. Pierwszymi ofiarami tej polityki stali się wybitni i znaczący przedstawiciele Serbów, o największej świadomości narodowej i politycznej, ale również najbardziej znani – i częstokroć najbogatsi. Ponadto szczególnie prześladowani byli księża, zakonnicy i w zasadzie cała organizacja serbskiego Kościoła prawosławnego.

Proklamacja Niezależnego Państwa Chorwackiego (NDH) stała się możliwa w wyniku rozpoczętej 6 kwietnia 1941 roku agresji III Rzeszy i jej sojuszników na Królestwo Jugosławii. Otworzyło to drogę do realizacji ultranacjonalistycznego chorwackiego programu politycznego, którego pierwszy zarys powstał w drugiej połowie XIX wieku. Wkrótce stało się jasne, że profil ideologiczny i praktyka polityczna nowego chorwackiego państwa ustaszów były znacznie bliższe niemieckiemu nazizmowi niż włoskiemu faszyzmowi.

Twór ten zajmował obszar znacznie wykraczający poza tereny etnicznie czy historycznie chorwackie (oprócz Chorwacji w jego skład weszły Bośnia i Hercegowina oraz Srem). Widać to wyraźnie w spisie ludności: według danych niemieckiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych z 1 maja 1941 roku wśród 6 290 300 mieszkańców NDH Chorwaci stanowili niewiele ponad połowę (52,46%), a Serbowie niemal jedną trzecią (1 925 000 osób, czyli 30,6%). Muzułmanie zostali oficjalnie policzeni jako Chorwaci, a Niemcy, Węgrzy, Czesi, Słowacy, Żydzi i Słoweńcy tworzyli duże mniejszości¹.

Arcybiskup Zagrzebia i prymas Chorwacji Alojzije Stepinac, który od 1936 roku był zwolennikiem chorwackiego „ruchu rewolucyjnego” (Ekmečić, 2007, s. 415, 420, 423 i 431), okrzyknął nowe chorwackie państwo „boskim dziełem”. W powołaniu nowego bytu widział „rękę Boga”, jak określił to w swoim piśmie z 28 kwietnia 1941 roku, gdzie zachęcał duchowieństwo diecezji zagrzebskiej do „błogosławionego wysiłku na rzecz zachowania i udoskonalenia NDH” (Novak, 2011, s. 720–721)². Działania arcybiskupa wpisywały się idealnie w plany Watykanu, który chciał rozszerzyć swoją jurysdykcję na „schizmatyków”, czyli prawosławnych Serbów, w czym miało pomóc utworzenie dużego katolickiego państwa chorwackiego (Falconi, 1965; Manhattan, 1988, s. 89–104). Unicestwienie całej prawosławnej ludności serbskiej pozostającej w granicach państwa, pozbawienie jej tożsamości oraz usunięcie wszelkich śladów jej istnienia było wspierane przez hierarchię i duchowieństwo Kościoła katolickiego. Pewne nieporozumienia między ustaszami a arcybiskupem Stepinacem i innymi prałatami, jakie docierały nieraz do opinii publicznej, dotyczyły jedynie samego sposobu osiągnięcia celu, który pozostawał wspólny dla obu grup (Alexander, 1987, s. 71–72; Steinberg, 1994, s. 183).

Chorwacka polityka dotycząca Serbów cieszyła się pełnym poparciem Hitlera, o ile nie godziła w interesy niemieckie (Hillgruber, 1967, s. 577)³. Włosi nie mieli wątpliwości, że rozkazy dokonania zagłady Serbów wychodziły z samego rządu (Radogno, 2006, s. 186–187). Już 11 czerwca 1941

1 Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin, Pol. IV 2,555 g, 21 maja 1941 r.

2 *Katolički list* nr 17, Zagreb, 1941, s. 197–198; Pismo arcybiskupa przez kilka dni z rządu było w całości lub we fragmentach transmitowane w radiu, docierając w ten sposób do znacznie szerszego grona odbiorców, niż byłoby to możliwe w formie drukowanej.

3 Zapis rozmowy chorwackiego przywódcy Ante Pavelicia z Hitlerem, 6 czerwca 1941 r.

roku włoska 2 Armia zgłaszała, że katolicycy księża i zakonnicy przewodzą krwawym atakom na prawosławnych Serbów i szerzą propagandę ustaszów w przekonaniu, że wiara katolicka nie może się rozwijać, dopóki wszyscy Serbowie nie zostaną zgładzeni (Radogno, 2006, s. 186).

Założenia ideologiczne przedwojennej organizacji terrorystycznej ustaszów – zwłaszcza w ich antyserbskim i antyżydowskim wymiarze – szybko stały się częścią polityki nowych władz, która była realizowana w ramach nazistowskiego „nowego ładu” przez cały okres istnienia państwa chorwackiego. Represje aparatu państwowego przybrały *quasi*-legalną formę, umożliwiając prowadzenie polityki opartej na idei jednolitego państwa katolickich i muzułmańskich Chorwatów, która miała zostać urzeczywistniona przez zagładę Serbów, Żydów i nieco później Romów, a także politycznie niepożądanych obywateli – najpierw nacjonalistów jugosłowiańskich, a następnie również komunistów (Jelić-Butić, 1978, s. 158–184; Krizman, 1983, s. 117–137; Koljanin, 1996, s. 30).

Gdy 10 kwietnia 1941 roku proklamowano utworzenie Niezależnego Państwa Chorwackiego, w dyskursie publicznym natychmiast zaczęła dominować ultranacjonalistyczna i rasistowska retoryka, wymierzona w dwie grupy: Serbów i Żydów, chociaż głównie w tych pierwszych (Krizman, 1983, s. 119; Yeomans, 2013). Mimo istotnych różnic w metodach i rezultatach polityki zagłady „niepożądanych” grup, stosowanej wobec Serbów z jednej strony, a Żydów i Romów z drugiej, kluczowe znaczenie ma publiczne uznanie ich likwidacji za cel polityki państwa oraz dążenie do jego osiągnięcia wszelkimi dostępnymi środkami, zależnie od okoliczności i możliwości. Z tego też względu polityka chorwacka prowadzona przez cały okres istnienia NDH w odniesieniu do każdej z tych trzech grup nosiła wszystkie znamiona zbrodni ludobójstwa⁴.

Zamysł eksterminacji Serbów postawił przed państwem ustaszów problem pozbycia się około jednej trzeciej ludności. Z tego też powodu wcielenie planu w życie wymagało pełnej mobilizacji instytucji i środków. Powołano nowe urzędy, przeznaczone specjalnie do realizacji tego zadania. Polityka zagłady była prowadzona zarówno przez ruch ustaszów – jego organy centralne i lokalne oraz siły wojskowe i policyjne – jak też administrację państwową, poczynając od rządu i ministerstw aż po najniższe jej szczeble i lokalne władze w poszczególnych regionach. Chorwackie siły zbrojne (*domobranstvo*) oraz żandarmeria (*oružništvo*) również odegrały

4 Tomislav Dulić twierdzi, że eksterminacja Żydów i Romów w NDH była ludobójstwem, ponieważ zgładzono „istotną część populacji”, sprawę Serbów można określić natomiast jako „próbę ludobójczą” lub ludobójstwo etniczne (etnocyd) (Dulić, 2005, s. 365). Z kolei Alexander Korb wyraził pogląd, że zbrodnie przeciwko Serbom nie były ludobójstwem oraz że nie ma dowodów na planowaną zagładę (Korb, 2013, s. 259 i 268–269).

rolę w prowadzeniu polityki eksterminacji⁵. Stało się tak pomimo tego, że chorwaccy oficerowie wyrażali niekiedy sprzeciw wobec metod stosowanych w zwalczaniu Serbów, a oddziałom chorwackiej armii zdarzało się rozbroić grupę ustaszów⁶. Systematyczne masowe mordy na Serbach popełniane były przede wszystkim przez zbrojne oddziały ustaszów (*Ustaška vojnika*), a także towarzyszące im lub działające samodzielnie grupy uzbrojonych cywilów („dzicy ustasze” lub milicja ustaszów) pod wodzą lokalnych przywódców ustaszów⁷.

Chociaż metody, dynamika i środki były różnorodne, cel pozostawał ten sam: fizyczne unicestwienie ludności serbskiej i usunięcie wszelkich śladów jej zbiorowej tożsamości, zwłaszcza w odniesieniu do religii prawosławnej. Najpierw szeregiem dekretów usunięto z przestrzeni publicznej serbskie symbole narodowe i instytucje, a następnie zaczęto zajmować mienie publiczne i prywatne Serbów; wreszcie zaczęło dochodzić do coraz częstszych mordów (Jelić-Butić, 1978, s. 158–175). Jako pierwsze ucierpiały miasta i etnicznie jednolicie serbskie obszary austriackiego Pogranicza Wojskowego (Lika, Kordun, Banija, zachodnia Sławonia i Srem), następnie zaś Bośniacka Krajina, Hercegowina i wschodnia Bośnia, tzn. tereny graniczące z Serbią i Czarnogórą. Serbska elita społeczna jako pierwsza stanęła w obliczu fizycznej eksterminacji. Serbski Kościół prawosławny został zdelegalizowany, księża i mnisi poddani torturom, zamordowani lub wypędzeni, podczas gdy kościoły i klasztory były systematycznie łupione, a ich mienie grabione i niszczone. Również nauczycieli postrzegano jako szerzycieli serbskiej tożsamości narodowej i z tego względu dotknęły ich brutalne represje. Jak odnotowano w oficjalnych chorwackich dokumentach w drugiej połowie lipca 1941 roku: „2204 kobiet i mężczyzn wyznania prawosławnego nadal pracuje w charakterze nauczycieli. Ministerstwo Edukacji postuluje przeniesienie ich do obozów koncentracyjnych” (Vukčević, 1993, s. 392–393).

Program zagłady Serbów zawierał element polityki zagranicznej. Wpisywał się bowiem w niemiecki plan „etnicznej reorganizacji” Europy, którego celem była jednolita narodowo III Rzesza oraz germanizacja przyłączonych do niej terytoriów okupowanych krajów. To właśnie w ramach realizacji tego planu nastąpiło przesiedlenie Słoweńców z okupowanych przez Niemców terenów Słowenii do NDH i okupowanej części Serbii. Podczas konferencji przedstawicieli Niemiec i Chorwacji, która odbyła się w Zagrzebiu 4 czerwca

-
- 5 W najnowszej historiografii chorwackiej dotyczącej organizacji wojskowej ustaszów całkowicie pomija się ten aspekt działalności militarnej skrzydła ruchu (zob. np. Obhodjaš, 2013). Opracowania poświęcone chorwackim siłom zbrojnym (*domobranstvo*) również milczą na temat ich udziału w zagładzie Serbów (zob. Barić, 2003, s. 84 i 455–459).
- 6 Sztab Chorwackich Legionów do Dowódcy Chorwackiej Armii, kwatery główna, Bosanski Novi, 5 sierpnia 1941 r. (Vukčević, 1993, s. 454–456; zob. też Barić 2003, s. 455–459; Šinko, Bošnjak, 1987, s. 150–151).
- 7 Współczesna historiografia chorwacka zbrodnie przeciwko Serbom przypisuje najczęściej „dzikim ustaszom” (zob. Barić, 2003, s. 455–459).

1941 roku, zdecydowano o przesiedleniu (wypędzeniu) do okupowanej części Serbii nie tylko Słoweńców, lecz także odpowiedniej liczby Serbów z NDH (Milošević, 1981, s. 31–34; Ferenc, 1979, s. 199–211).

Chorwacki dyskurs antyserbski był zasadniczo sprzeczny. Z jednej strony nie uznawał istnienia Serbów jako narodu⁸, z drugiej zaś wzywał i dążył do ich unicestwienia. „Teoretycznym” uzasadnieniem dehumanizacji Serbów była rzekomo nieprzebyta przepaść cywilizacyjna między Chorwatami, ludem wybitnie zachodnim, a Serbami, czyli ucieleśnieniem gorszego i odrażającego „Bizancjum”. Takie ujęcie tematu – przedstawiane wprost bądź w zakamuflowanej formie – stało się w Chorwacji powszechne już w okresie międzywojennym (Koljanin, 2008, s. 299), podobnie jak teza o wykorzystywaniu i ciemnieniu Chorwatów przez „przeważnie serbską” Jugosławię i Serbów w ogóle, co miało stanowić zagrożenie dla samej egzystencji narodu.

Argument o konieczności obrony samego istnienia Chorwatów, który zdominował publiczny dyskurs natychmiast po powstaniu państwa chorwackiego, sprowadzał się do następującej tezy: Chorwaci wreszcie uwolnili się od nienaturalnej, zabójczej konstrukcji politycznej, w której ramy wtłoczono ich siłą po 1918 roku, i powrócili do swojego naturalnego (germańskiego) środowiska cywilizacyjnego, ideologicznego i rasowego, uosobianego przez III Rzeszę⁹. W przeciwieństwie do Niezależnego Państwa Chorwackiego inne narody słowiańskie, dla których znalazło się miejsce w ramach nazi-stowskiego „nowego ładu” (Bułgaria i Słowacja), nie odcinały się od swego słowiańskiego pochodzenia ani nie szukały powiązań z germańskim dziedzictwem. Czerpiąc z XIX-wiecznej spuścizny Ante Starčevicia, twórcy chorwackiego nacjonalizmu, chorwackie państwo chciało zdystansować się od Serbów także w kwestii pochodzenia rasowego.

Zarówno antyserbski, jak i antyżydowski dyskurs opierały się na tezie o zagrożeniu ze strony Serbów i Żydów, którzy mieli współdziałać w szkodzeniu żywotnym interesom Chorwatów. Z tego też względu Chorwaci musieli zadbać o przyszłość swojego narodu, całkowicie usuwając obce ciało z jego tkanki. Serbowie nadal jednak zajmowali honorowe miejsce na liście chorwackich wrogów. Niezależnie od ich domniemyanych sympatii

8 Takie było oficjalne stanowisko Chorwacji, przedstawione Hitlerowi przez Pavelicia podczas ich pierwszego spotkania 6 czerwca 1941 roku (zob. Hillgruber, 1967, s. 577; Krizman, 1983, s. 48–49).

9 Edmund Veessenmayer, członek niemieckiego korpusu dyplomatycznego w Zagrzebiu, który 14 kwietnia 1941 roku spotkał się w Karlovacu z Ante Paveliciem, szefem rządzonego przez ustaszów NDH, raportował do ministra spraw zagranicznych Ribbentropa, że Pavelić zamierza udowodnić, iż „Chorwaci nie mają korzeni słowiańskich, lecz germańskie. Złożył także solenne zapewnienie, że Hitler się na nim nie zawiedzie” (cytat za: Milošević, 1991, s. 47). Podczas spotkania z Hitlerem 21 lipca 1941 roku naczelny dowódca chorwackich sił zbrojnych Slavko Kvaternik również podniósł tezę o niesłowiańskim pochodzeniu Chorwatów (zob. Hillgruber, 1967, t. II, s. 612).

komunistycznych, byli aresztowani i mordowani jeszcze przed masowymi zatrzymaniami komunistów, które nastąpiły po 22 czerwca 1941 roku. Początek „krucjaty” przeciwko Związkowi Sowieckiemu stał się też początkiem szeroko zakrojonej akcji więzienia i mordowania Żydów. Byli oni utożsamiani z bolszewizmem, jednym z dwóch arcywrogów ludzkości (drugim była plutokracja, tj. liberalny kapitalizm).

Inwazja nazistowskich Niemiec, ich sojuszników i satelitów na Związek Sowiecki dała silny bodziec do wzmożonych represji przeciwko Serbom i Żydom. Antybolszewicki i antykomunistyczny dyskurs stał się również istotną częścią polityki antyserbskiej i antyżydowskiej. Etykietkę „komunisty” przyklepiano nie tylko komunistycznym oponentom chorwackiego państwa, lecz wszystkim Serbom i Żydom, także tym, którzy nie byli komunistami ani nawet sympatykami komunizmu. Od 22 czerwca 1941 roku polityka wyniszczenia Serbów i Żydów była więc kontynuowana pod hasłem walki z komunizmem, którą Chorwaci prowadzili zarówno we własnym kraju, jak i na Wschodzie, walcząc u boku innych ludów „nowej Europy”¹⁰.

W związku z agresją na Związek Sowiecki chorwaccy przywódcy zmobilizowali wszystkie siły do walki w imię zasad „nowego ładu”. Naród chorwacki został wezwany do włączenia się w wysiłek wielkiego narodu niemieckiego na rzecz obrony Europy przed „żydowsko-bolszewicką dziczą” – największym wrogiem ludzkości i Chorwatów. W odezwie z 2 lipca 1941 roku, wzywającej ludność do boju z bolszewizmem, Ante Pavelić wskazał jeszcze jeden ważny powód przyłączenia się do walki: „decydenci w Moskwie” zawarli sojusz z „decydentami w Belgradzie”, aby w ostatniej chwili „zapobiec wyzwoleniu naszego narodu i ocalić więzienie Chorwatów, czyli była Jugosławię” (Pavelić, 1941, s. 51).

Do końca lata 1941 roku eliminacja ludności serbskiej odbywała się w formie przymusowych przesiedleń na okupowane przez Niemców terytorium Serbii, dlatego też przez kilka miesięcy działały tzw. obozy przesiedleńcze w miejscowościach Sisak (Caprag), Slavonska Požega i Bjelovar. Mimo że nie były to obozy zagłady, na masową skalę stosowano w nich tortury, a wielu Serbów zginęło w trakcie transportu lub po przybyciu do nich (Bijelić, 2008). Formuła „przesiedlenia do Serbii” okazała się bardzo przydatna w procesie fizycznej eksterminacji, ponieważ służyła za pretekst do gromadzenia Serbów w jednym miejscu, gdzie następnie dokonywano ich zagłady.

Przymusowa konwersja prawosławnych Serbów na katolicyzm była niewątpliwie główną metodą chorwatyzacji przez zacieranie tożsamości narodowej; w tych właśnie działaniach sojusz NDH z Kościołem katolickim objawił się w pełnej krasie. Kościół popierał państwo ustaszów przede wszystkim dlatego, że dążyli oni do całkowitej likwidacji prawosławnej

¹⁰ Zapis rozmowy Hitlera z marszałkiem Slavkiem Kvaternikiem, która odbyła się 21 lipca 1941 roku w kwatrze Führera (Hillgruber, 1967, t. II, s. 575–580).

organizacji kościelnej i gotowi byli konwertować Serbów na katolicyzm nawet za cenę ich masowej fizycznej eksterminacji. Katolicycy księża i zakonnicy dokonywali obrzędów nawrócenia w asyście chorwackiej armii lub policji, w upiornym cieniu masowych mordów oraz agresywnej propagandy antyserbskiej i antyprawosławnej.

Nieprzypadkowo już 3 maja 1941 roku weszła w życie Ustawa o przejściu na inne wyznanie¹¹. Jednakże członkom serbskiej elity nie dano nawet szansy na zmianę wiary. W piśmie z 30 lipca 1941 roku Ministerstwo Spraw Wewnętrznych zakazało wydawania inteligencji certyfikatów przejścia z prawosławia na katolicyzm, z zastrzeżeniem wyjątkowych przypadków (Vukčević 1993, s. 412–413); wkrótce potem wydano rozkaz umieszczenia intelektualistów w obozie w Gospić. Doskonale współgrało to z polityką Kościoła katolickiego, który nie dopuszczał nawrócenia w imię „własnego interesu”, co stanowiło aluzję do dobrze sytuowanych serbskich inteligentów (Dulić, 2005, s. 94).

„Dobrowolne” przejście na katolicyzm samo w sobie również nie było gwarantem przeżycia; wcześniej czy później, wielu „konwertytów” i tak padało ofiarą mordu (Kolanović, 2003, s. 54). Główne kryterium stosowania represji stanowiły były lub obecne związki z prawosławiem. W lipcu 1941 roku Dyrektoriat Policji dał lokalnym władzom 15 dni na sporządzenie rejestru wszystkich Serbów na ich terenie oraz wszystkich osób, które kiedykolwiek wyznawały prawosławie¹². W ten sposób w proces eksterminacji włączono kryterium religijno-rasowe, ponieważ serbskie pochodzenie uznano za równoznaczne z przynależnością do Kościoła prawosławnego, nie biorąc pod uwagę możliwej zmiany wyznania. Takie samo kryterium stosowano wobec Żydów, tj. zmiana wiary nie chroniła ich przed eksterminacją.

Niebagatelny wpływ na politykę chorwacką miał wybuch powstania serbskiego w Hercegowinie na początku czerwca 1941 roku, które miesiąc później, pod koniec lipca, rozgorzało ze szczególną siłą w Lice i Bośniackiej Krajinie. Gdy powstańcom, wśród których większość miała przekonania komunistyczne, udało się oswobodzić tereny etnicznie serbskie, proces eksterminacji zaczęto włączać w działania zbrojne przeciwko powstańcom. Akcje likwidacyjne, początkowo organizowane wyłącznie przez siły chorwackie, z biegiem czasu były coraz częściej prowadzone przy współudziale sił niemieckich i włoskich (Schmider, 2002, s. 89–98).

Pierwsze obozy w Niezależnym Państwie Chorwackim założono kilka dni po jego powstaniu. Władze stworzyły cały system obozów, w którym centralne miejsce zajmował obiekt w Gospić. Oprócz kompleksu w samym

11 Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske, Zagreb 1941, s. 56; *Narodne novine* nr 19, 5 maja 1941 r.; „Uputa prilikom prelaza s jedne vjere na drugu”, w: *Zbornik zakona*, 122; *Narodne novine* nr 37, 27 maja 1941 r.

12 Vojni arhiv, Belgrad [Archiwum Wojskowe; dalej: vA], zespół archiwalny NDH, b. 179, nr 13/2-1.

Gospić obejmował on także sieć obozów czasowych i miejsc straceń, jak okolice wsi Jadovno w górach Welebit czy Slana i Metajna na wyspie Pag na Morzu Adriatyckim, by wspomnieć tylko te najkrwawsze.

Jako że jedynym celem osadzenia w Gospić było fizyczne unicestwienie więźnia, obóz zalicza się do kategorii obozów zagłady (*Vernichtungslager*) (*Extermination camps*, 1990, s. 461). Gospić i Lika zostały wybrane na lokalizację obiektów tego typu z kilku powodów. Przede wszystkim miały ogromne symboliczne znaczenie dla chorwackiego ultranacjonalizmu i dla samej organizacji ustaszów. Ustasze już wcześniej byli dość mocni w regionie Liki, a ze względu na przeludnienie wsi i biedę, połączone z religijnym fanatyzmem i żywymi tradycjami militarnymi, ich szeregi szybko się rozrastały. Nie należy także zapominać o ukształtowaniu terenu dogodnym dla przeprowadzenia planowanej eksterminacji Serbów, czyli o krasowych zboczach Welebitu z licznymi lejami, które idealnie nadawały się na miejsca masowych egzekucji. W systemie obozów koncentracyjnych ustaszów droga do Gospić wiodła przez obozy w Koprivnicy (fabryka Danica) i Zagrzebiu (Zagrebački zbor – budynki giełdy). Przeciwników politycznych przetrzymywano głównie w więzieniach (Kerestinec i Lepoglava) (Peršen, 1990, s. 40–75). Działały także mniejsze obozy i tymczasowe areszty (Petrinja, Jablanica, Trebinje, Mostar, Sarajewo i Kruščica), gdzie również zdarzały się masowe mordy¹³. Jeśli chodzi o „ostateczne rozwiązanie kwestii żydowskiej” w NDH, zagłada Żydów była prowadzona niemal we wszystkich obozach bez wyjątku. Zbrodnia Holocaustu w państwie chorwackim rozpoczęła się w Gospić i w znacznej mierze została dokonana w obozie w Jasenovacu, a także w nazistowskim obozie śmierci w Auschwitz w sierpniu 1942 roku i maju 1943 roku (Sundhassen, 1991, s. 321–326).

Masowe zatrzymania i wywózki Serbów i Żydów nasiliły się w drugiej połowie czerwca 1941 roku, co zbiegło się z rozpoczęciem wojny na wschodzie i kampanią propagandową przeciwko bolszewikom i ich poplecznikom w kraju. Od lipca 1941 roku system obozów z centrum w Gospić działał na pełnych obrotach, stając się integralną częścią procesu eksterminacji. 8 lipca 1941 roku Dyrektoriat Policji wydał rozkaz wszystkim wydziałom policji, by w przypadkach podyktowanych interesem bezpieczeństwa publicznego wysyłać „wschodnich Greków” (tj. Serbów) i Żydów do wydziału policji w Gospić, a konkretnie do prowadzonego przez niego obozu, a nie do obiektu Danica w Koprivnicy, jak wcześniej. Rozkaz dotyczył także osób, które przeszły na katolicyzm po 10 kwietnia 1941 roku¹⁴. Tym samym eksterminacja znacznie przyspieszyła, ponieważ Serbowie i Żydzi byli odtąd wysyłani bezpośrednio do Gospić.

13 Raport burmistrza Nikoli Mikeca do Państwowego Dyrektoriatu Odbudowy, Zagrzeb, 7 sierpnia 1941 r.; w: Vukčević, (red.), *Zločini Nezavisne Države Hrvatske*, s. 473–475.

14 VA, zespół archiwalny NDH, b. 180, nr 10–1.

Stosunek władz do komunistów zależał najczęściej od ich narodowości. Świadczy o tym choćby rozkaz policji ustaszów z 23 lipca 1941 roku, by nie wysyłać katolików i muzułmanów do Gospić¹⁵, co sugeruje, że deportacja do tego obozu oznaczała wyrok śmierci. Chorwaccy i muzułmańscy komuniści byli przynajmniej tymczasowo wyłączeni z planu likwidacji, chociaż niektóre grupy aresztowanych i tak trafiły do Gospić (Peršen, 1990, s. 53). Wkrótce nadszedł nowy rozkaz w sprawie wysyłania Serbów do tego obiektu, obejmujący zarówno czołowych intelektualistów, jak i osoby podejrzane o – niekoniernie udowodnione – powiązania z komunistami. To samo dotyczyło Żydów. Chorwaci i muzułmanie o komunistycznych poglądach nadal podlegali karze aresztu, lecz osadzano ich w więzieniach, podczas gdy Serbowie i Żydzi trafiali bezpośrednio do Gospić¹⁶.

W pierwszym okresie funkcjonowania obozu większość serbskich więźniów stanowili mężczyźni w najróżniejszym wieku, od starszych nastolatków po starców. Dominowali wśród nich członkowie elit. Wśród uwięzionych Żydów najwięcej było ludzi młodych, tj. przedstawiciele najważniejszej części społeczności. W drugiej fazie działania obozu, od lipca do sierpnia 1941 roku, wysłano do niego pozostałe grupy serbskiej ludności, czyli kobiety i dzieci, natomiast mniejszą liczbę Żydów. Według ustaleń Djuro Zatezalo spośród 42 246 osób deportowanych do Gospić zamordowano aż 40 123 (94,97%) więźniów, z czego 38 010 (94,73%) Serbów, 1988 (4,95%) Żydów i 155 (0,28%) osób innych narodowości. Wśród 10 502 zidentyfikowanych ofiar było 9663 (92%) Serbów obu płci, w tym 1014 dzieci w wieku do lat 15. Wśród 762 (7,25%) zidentyfikowanych ofiar żydowskich było 15 dzieci. Znamienne, że wśród pozostałych ofiar, których tożsamość udało się ustalić (77, czyli 0,74% więźniów), dzieci nie ma w ogóle (Zatezalo, 2007, s. 373). Najliczniejszą grupę ostatniej kategorii stanowili Chorwaci (55, czyli 0,52% więźniów), których prześladowano za przekonania polityczne, chociaż nie pociągało to za sobą uwięzienia członków ich rodzin. W przeciwieństwie do nich Serbowie i Żydzi byli niszczeni jako całe społeczności, co tłumaczy obecność w obozie kobiet i dzieci z tych dwóch grup.

Na podstawie listy zidentyfikowanych ofiar (Zatezalo, 2007, s. 422–732)¹⁷ można wyciągnąć pewne wnioski na temat dynamiki procesu eksterminacji w różnych rejonach państwa ustaszów. Największa liczba ofiar pochodziła z regionu Liki, zwłaszcza jego części położonej stosunkowo blisko samego obozu. Spośród 10 502 osób 4335 (41,28%) pochodziło głównie z kotarów Gospić i Perušić, lecz także kotarów Korenica, Ogulin i Otočac; liczba

15 VA, zespół archiwalny NDH, b. 189, nr 31/7-1, pismo Dyrektoriatu Policji Ustaszów, Zagrzeb, 23 lipca 1941 r. (Vukčević, 1993, s. 366).

16 VA, zespół archiwalny NDH, b. 169, nr 8/2, pismo Dyrektoriatu Porządku Publicznego i Bezpieczeństwa, Zagrzeb, 23 lipca 1941 r.

17 Obok nazwisk 10 502 ofiar autor podaje ich wiek, zawód, miejsce zamieszkania oraz czas i miejsce śmierci.

dla kotaru Donji Lapac, gdzie Serbowie stanowili większość populacji, jest wyraźnie niższa. W lipcu 1941 roku oddziały ustaszów i chorwackiej armii, przy wsparciu chorwackich i muzułmańskich chłopów, systematycznie mordowały serbską ludność tego kotaru, chcąc uczynić wyrwę w etnicznym monolicie, jaką tworzył on z sąsiadującą Bośniacką Krajną. Od 1 lipca do 10 sierpnia 1941 roku w tym i sąsiednich kotarach brutalnie zamordowano 3,5 tys. osób, głównie kobiet, dzieci i starców, na początku sierpnia 1941 roku miała zaś miejsce rzeź 560 Serbów z wioski Smiljan (miejsce urodzenia światowej sławy wynalazcy, Nikoli Tesli). Powstanie z 27 lipca 1941 roku wybuchło właśnie w regionie Donji Lapac i Bośniackiej Krajiny, by następnie rozszerzyć się na sąsiednie tereny, również zamieszkałe przez Serbów (Vezmar, 2005, s. 152–182).

Oczywiście eksterminacja objęła ludność nie tylko z obszarów miejskich, miasteczek i miast NDH, lecz także z etnicznie jednolitych serbskich obszarów wiejskich. Wśród obozów, gdzie w ramach „nowego ładu”, któremu patronowały nazistowskie Niemcy, wcielano w życie politykę masowej likwidacji grup etnicznych, religijnych, narodowych i rasowych, obiektem w Gospić zajmował poczesne miejsce. „Krucjata” rozpętana przeciwko Związkowi Sowieckiemu 22 czerwca 1941 roku zapoczątkowała również masowe i systematyczne zabijanie Żydów na okupowanym terytorium (Evans, 2008, s. 217–259), przez co Holocaust wkroczył w ostatnią, najgorszą fazę: zagładę. Osiągnęła ona największe rozmiary pod koniec 1941 i na początku 1942 roku, gdy Niemcy zaczęli otwierać jeden obóz za drugim, tworząc sieć ośrodków śmierci na okupowanych ziemiach polskich (Friedländer, 2008, s. 294–560). W tym czasie Holocaust w Niezależnym Państwie Chorwackim, prowadzony przez ustaszów za pomocą wszelkich dostępnych środków, dobiegał już właściwie końca. Chorwacka fabryka śmierci, której centrum najpierw znajdowało się w Gospić, a od sierpnia 1941 roku w Jasenovacu, działała jeszcze przed uruchomieniem niemieckiego przemysłu zagłady na zajętych terenach Polski.

Ponieważ powstanie serbskie rosło w siłę, 15 sierpnia 1941 roku włoskie Dowództwo Naczelne rozpoczęło ponowną okupację znacznej części Niezależnego Państwa Chorwackiego (II Strefa), obejmującej także Gospić (Nenezic, 1999, s. 98–101; Burgwyn, 2005, s. 72–75). W efekcie władze ustaszów były zmuszone zamknąć obozy na wyspie Pag i w Gospić, a 19 sierpnia 1941 roku więźniowie zostali przeniesieni do tymczasowego obozu w Jastrebarsku. 2 września żydowskie i serbskie kobiety i dzieci przeniesiono do obozu Kruščica nieopodal Travnika, a stamtąd do Loborgradu w Hrvatsko Zagorje (Löwenthal, 1957, s. 15). Z kolei mężczyzn przetransportowano na stację kolejową w Jasenovacu, skąd trafili do nowego obozu w pobliżu wsi Krapje. Ten pierwszy obóz w kompleksie Jasenovac funkcjonował jako I Obóz (Mataušić, 2003, s. 30). W tym samym czasie lub wkrótce potem kolejny – II Obóz – powstał nieopodal wsi Bročice.

Do Krapje i Bročic wkrótce zaczęły napływać nowe grupy więźniów z różnych części państwa chorwackiego. Oprócz Żydów i Serbów byli wśród nich komuniści chorwaccy i wszelkiej maści antyfaszyści (Jakovljević, 1999).

W październiku 1941 roku liczba osadzonych wzrosła do 4–5 tys. osób. Warunki mieszkaniowe i warunki pracy urągały wszelkim normom. Więźniowie budujący groble wzdłuż rzeki Strug mieli do dyspozycji jedynie najbardziej prymitywne narzędzia; wielu z nich zostało zabitych bezpośrednio w miejscu pracy lub zmarło z wyczerpania i chorób, które wkrótce zaczęły się szerzyć. Sytuację pogarszały ulewne deszcze i groźba powodzi na terenach, gdzie znajdowały się obozy (*Zločini u logoru*, 1946, s. 4, 40–41).

20 października 1941 roku zaczęto zakładać nowy obóz we wschodniej części wsi Jesenovac, zamieszkaną głównie przez Serbów. W tym celu wykorzystano zabudowania zajętego przez państwo majątku serbskiej rodziny Bačićów: dużą cegielnię, tartak, młyn i fabrykę łańcuchów. Wywózkę więźniów z obozów Krapje i Bročice do nowego obiektu poprzedziły mordy na wielką skalę. Z tego też powodu ostateczna liczba osób, które znalazły się w transporcie, nie przekroczyła 1,5 tys. Szacuje się, że w obu wspomnianych obozach śmierć poniosło od 8 do 12 tys. ludzi (Miletić, 1986, t. I, s. 20; t. II, s. 898–900).

Sam obiekt w Jasenovacu znany był jako III Obóz (*Ciglana*, „cegielnia”) lub III Obóz Koncentracyjny. Stał się on największym z obozów założonych przez ustaszów i przyznano mu kluczową rolę we wdrażaniu polityki represji. Miał dwojaką naturę, ponieważ służył zagładzie niepożądanych grup ludności oraz wykorzystaniu niewolniczej siły roboczej, co w praktyce oznaczało wyniszczenie przez pracę ponad siły. Pod tym względem nie różnił się od wielkich niemieckich obozów koncentracyjnych, zwłaszcza Auschwitz, które służyły temu samemu celowi. Jako że głównym zadaniem była eksterminacja więźniów, Jasenovac można zaklasyfikować jako obóz koncentracyjny i/lub zagłady (Friedländer, 2008, s. 337 i 495)¹⁸.

W momencie ustanawiania III Obozu w Jasenovacu masowe zatrzymania i internowania realizowane przez władze NDH doczekały się wreszcie „legalizacji”¹⁹. Dekret z 25 listopada 1941 roku o przymusowym uwięzieniu niepewnych i niebezpiecznych osób w obozach koncentracyjnych i obozach pracy szczegółowo określał, kogo i na jak długo należy tam wysyłać, jakie instytucje są odpowiedzialne za zakładanie obozów i podejmowanie decyzji o osadzeniu danego więźnia, a także kto ponosi odpowiedzialność za ich wewnętrzną organizację. Po uchwaleniu tego aktu cała procedura postępowania z niepożądanymi grupami, od aresztowania po śmierć w obozie, uzyskała *niezbędny* fundament administracyjno-prawny. Całość spoczywała w rękach dwóch głównych ciał wykonawczych ustaszów, których szef, Eugen

18 Richard J. Evans zalicza obozy ustaszów do obozów koncentracyjnych, ale zaznacza, że ich celem nie było więzienie przeciwników reżimu, lecz zagłada mniejszości etnicznych i religijnych (Evans, 2008, s. 159). Z całą pewnością jednak obóz w Jasenovacu nie może zostać zaklasyfikowany jako „obóz pracy i śmierci”, jak podaje Nataša Mataušić (Mataušić, 2003).

19 *Zbornik zakona*, 1941, s. 868–869; *Narodne novine* nr 188, 25 listopada 1941 r.

Kvaternik, podlegał bezpośrednio samej głowie państwa, czyli Ante Pavelićowi. Jak niezbiec z tego wynika, polityka zagłady Serbów i Żydów (a także Romów) była kształtowana przez samą warstwę przywódczą faszystowskiego państwa chorwackiego i wdrażana pod jej bezpośrednim nadzorem. Wszystkie mechanizmy – od instytucjonalnych po prawne – niezbędne do prowadzenia tej polityki uruchomiono już w 1941 roku, a zasadniczą rolę w całym procesie odegrały obozy zagłady: najpierw w Gospić, a następnie obóz w Jasenovacu, który funkcjonował od jesieni 1941/wiosny 1942 roku aż do końca wojny i upadku państwa ustaszów.

Bibliografia

- Alexander, S. (1987). *The Triple Myth. A Life of Archbishop Alojzije Stepinac*. New York: East European Monographs.
- Barić, N. (2003). *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Bijelić, M. (2008). *Sabirni ustaški logor u Slavonskoj Požezi 1941. godine*. Beograd: Muzej žrtava genocida.
- Burgwyn, H.J. (2005). *Empire on the Adriatic. Mussolini's Conquest of Yugoslavia 1941–1943*. New York: Enigma Books.
- Dulić, T. (2005). *Utopias of Nation. Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina 1941–42*. Uppsala: Coronet Books.
- Ekmečić, M. (2007). *Dugo kretanje između klanja i oranja. Istorija Srba u novom veku 1492–1992*, Beograd: Evro Book.
- Evans, R.J. (2008). *The Third Reich at War 1939–1945*. London: Penguin Books.
- Extermination camps*. (1990). W: I. Gutman, (red.), *Encyclopedia of the Holocaust* (s. 461). New York: Macmillan.
- Falconi, C. (1965). *Il silenzio di Pio XII*. Milano: Sugar.
- Ferenc, T. (1979). *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941. do 1945*. Ljubljana–Beograd: Partizanska knjiga, TOZD Založba.
- Friedländer, S. (2008). *The Years of Extermination: Nazi Germany and the Jews 1939–1945*. New York: Harper Collins Pub.
- Hillgruber, A., (red.). (1967). *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertretern des Auslandes 1931–1941*. Frankfurt am Men: Bernard & Graefe Verlag.
- Jakovljević, I. (1999). *Konclozor na Savi*. Zagreb: Konzor.
- Jelić-Butić, F. (1978). *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*. Zagreb: Liber, Školska knjiga.
- Kolanović, J. (2003). *Dnevnik Diane Budisavljević 1941–1945*, Zagreb: Hrvatski državni arhiv.
- Koljanin, M. (1996). *Zakoni o logorima Nezavisne Države Hrvatske*. W: *Jasenovac, sistem ustaških logora smrti*. Beograd: Muzej žrtava genocida.
- Koljanin, M. (2008). *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Korb, A. (2013). *Im Schatten des Weltkrieges. Massengewalt der Ustasa gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien 1941–1945*. Hamburg: Hamburger Edition.
- Krizman, B. (1983). *NDH između Pavelića i Musolinija*. Zagreb: Globus.
- Löwenthal, Z. (red.). (1957). *The Crimes of the Fascist Occupants and Their Collaborators Against Jews in Yugoslavia*. Beograd: Federation of Jewish Communities of the Federative People's Republic of Yugoslavia.
- Manhattan, A. (1988). *The Vatican's Holocaust. The sensational account of the most horrifying religious massacre of the 20th century*. Springfield: Ozark Books.
- Mataušić, N. (2003). *Jasenovac 1941–1945. Logor smrti i radni logor*. Jasenovac–Zagreb: Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac.
- Miletić, A. (1986). *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945. Dokumenta*, t. I. Beograd–Jasenovac: Narodna knjiga.

- Milošević, S. (1981). *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945. Godine*. Beograd: Narodna knjiga.
- Milošević, S. (1991). *Nemačko-italijanski odnosi na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1942*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Nenezić, D. (1999). *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*. Beograd: Vojnoistorijski Institut.
- Novak, V. (2011). *Magnum crimen. Half a Century of Clericalism in Croatia. Dedicated to Unknown Victims of Clericalism*, t. II. Zagreb 1948, wznowienie: Jagodina: Gambit.
- Obhodjaš, A. i in., (2013). *Ustaška vojnica. Oružana sila Ustaškog pokreta u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941–1945*, t. I–II. Zagreb: Despot Infnitus.
- Pavelić, A. (1941). *Poglavnik govori*, t. II. Zagreb: Naklada Glavnog ustaškog stana.
- Peršen, M. (1990). *Ustaški logori*. Zagreb: Globus.
- Rodogno, D. (2006). *Fascism's European Empire: Italian Occupation during the Second World War. New Studies in European History*. New York: Cambridge University Press.
- Schmider, K. (2002). *Partisanenkrieg in Jugoslawien 1941–1944*. Hamburg: E.S. Mittler & Sohn.
- Šinko, E., Bošnjak I. (1987). *Drvarski dnevnik*. Beograd: BIGZ.
- Steinberg, J. (1994). Types of Genocide? Croatians, Serbs and Jews 1941–5. W: D. Cesarani (red.), *The Final Solution. Origins and Implementation*. London–New York: Routledge.
- Sundhaussen, H. (1991). „Jugoslawien Der «Unabhängige Staat Kroatien» (einschliesslich Dalmatiens)”. W: W. Benz (red.), *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus* (s. 473–475). München: Oldenbourg.
- Vezmar, G. (2005). *Ustaško-okupatorski zločini u Lici 1941–1945*. Beograd: Muzej žrtava genocida.
- Vukčević, S. (red.) (1993). *Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945*, t. I. *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu. Zbornik dokumenata*. Beograd: Vojnoistorijski institut.
- Yeomans, R. (2013). *Visions of Annihilation. The Ustasha Regime and cultural Politics of Fascism, 1941–1945*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Zatezalo, D. (2007). *Jadovno. Kompleks ustaških logora 1941*, t. I. Beograd: Muzej žrtava genocida. *Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske (1941)*. Zagreb.
- Zločini u logoru Jasenovac*. (1946). Zagreb: Zemaljska Komisija Hrvatske za Utvrđivanje Zločina Okupatora i Njihovih Pomagača.